

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
8. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_537.
9. Загальна декларація прав людини 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
11. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року схвалено Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 N 2006/23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.
12. Кодекс суддівської етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf).
13. Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія/ О.П. Кучинська, Т.І. Фулей, Р.В. Бараннік. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 228 с.
14. Про Конституційний Суд України від 16.10.1996 № 422/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/422/96-вр>.
15. Чернота С.В. Роль стандартів та правил поведінки у професійній діяльності суддів// Публічне право. – 2013. – № 2. – С. 189–196.

ЛУЦЬКИЙ А. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
перший проректор
(Івано-Франківський
університет права імені
Короля Данила Галицького)

УДК 340.12

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЗАСАД У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглядаються особливості формування духовної ідеології та розвитку морально-етичних засад у філософсько-правових поглядах І.Я. Франка. Досліджено державно-правові погляди мислителя відносно форм організації державної влади, суспільних відносин та місця християнських засад в системі української державності.

Ключові слова: *філософсько-правові погляди, християнська правова доктрина, держава, право, суспільні відносини, морально-етичні категорії.*

В статье рассматриваются особенности формирования духовной идеологии и развития морально-этических принципов в философско-правовых взглядах И.Я. Франко. Исследованы государственно-правовые взгляды мыс-

лителя относительно форм организации государственной власти, общественных отношений и места христианских принципов в системе украинской государственности.

Ключевые слова: философско-правовые воззрения, христианская правовая доктрина, государство, право, общественные отношения, нравственно-этические категории.

Formation of spiritual ideology and development of moral and ethic principles in the philosophic and legal views of I.Y. Franko are considered in the article. State and legal views of the thinker on the forms of state power organization, social relations and the place of Christian principles in the system of the Ukrainian statehood.

Key words: philosophic and legal views, Christian legal doctrine, state, law, social relations, moral and ethic categories.

Вступ. У вітчизняній юридичній (в т. ч. і філософсько-правовій) науці впродовж останніх років активізувалися дослідження, що розкривають становлення української філософської та державно-правової думки, а особливо – у питаннях формування ідеології самовизначення української нації, створення та подальшого розвитку української держави і права через призму соціальних та національних концепцій, які були розроблені українськими мислителями та науковцями. При цьому особлива увага дослідників сконцентрована на XIX ст., коли були сформульовані ґрунтовні теоретичні концепції та теорії, пов'язані з подальшим національним державотворенням та правотворенням.

Серед цілої плеяди українських мислителів другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце займає І.Я. Франко. Аналіз християнського змісту філософсько-правової концепції І.Я. Франка має наукову та суспільно-значиму актуальність з наступних міркувань:

1) ця проблематика є малодослідженою і не стала об'єктом окремого дисертаційного чи монографічного дослідження істориків та філософів права;

2) актуалізація уваги на проникнення християнських ідей у філософсько-правову думку І.Я. Франка дозволить спростувати погляди на його ідеї як відверто атеїстичні, акцентуючи при цьому увагу на духовній ідеології та морально-етичних засадах майбутнього українського державотворення;

3) філософсько-правові ідеї, запропоновані І.Я. Франком, не втратили актуальності і для сучасної України, включаючи і питання державотворення та розбудови сучасної правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній філософсько-правовій думці низка праць присвячена вивченню наукової спадщини І.Я. Франка. У цьому аспекті слід звернути увагу на наукові публікації Я. Грицака, Н. Саветчук, Б. Тихолоза, у працях яких розкривається еволюція та основний зміст філософсько-правової концепції І.Я. Франка у частині форм організації держави, суспільного устрою, соціально-економічного становища.

Разом з тим проблема проникнення християнських правових норм у ідеї мислителя залишилися поза увагою. Виняток складають окремі публікації Ф. Медведя та М. Фіглевського, які присвятили окрему увагу ідеям християнства та Біблії у творчості І. Франка. Проте дослідження даного питання здійснювалось на основі аналізу прозових художніх творів, де основна увага приділялась висвітленню скоріше аксіологічно-літературним аспектам, а не філософсько-правовим.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття морально-етичних категорій та їх впливу на філософсько-правові погляди І.Я. Франка, науковий аналіз

категорій «щастя», «воля» та «моральність» як основоположних цінностей досягнення суспільного прогресу та національного визволення.

Результати дослідження. Дослідження філософсько-правових поглядів І.Я. Франка, незважаючи на наявність цілого комплексу наукових праць, є досить складним на сьогоднішній день. У цьому плані варто погодитися з думкою Б. Тихолоза про те, що подальша розбудова франкознавства на сучасному етапі ускладнена тим, що в дослідженні творчості І.Я. Франка склались (або складаються) два підходи, які пов'язані з різними історичними періодами, а саме: радянською добою та пострадянською добою, які і визначили «стереотипи, котрі значною мірою диктують характер і спосіб сприйняття» спадщини мислителя [1, с. 106-119]. Така думка цілком слушна, оскільки серед сучасних франкознавців поширеними є штампи про мислителя, як про «революціонера-демократа», «матеріаліста», «войовничого атеїста», соціаліста, симпатика та популяризатора марксизму, «наукового реаліста» та лютого ворога усіляких «декадентів» [1, с. 106].

Зважаючи саме на такі думки, у наші дні настав час для державної легалізації та реабілітації природних морально-соціальних та психологічних координат українського народу, час самопізнання – як в узагальненому плані (на рівні філософської рефлексії), так і в конкретно-індивідуальному [2]. Спадщина Івана Франка чи не найкраще підходить для розкриття саме моральних (сформованих на глибоких засадах християнства) філософсько-правових ідей відродження української державності.

Перш, ніж проаналізувати вплив морально-етичних норм загалом та християнських правових доктрин, зокрема на творчість І.Я. Франка, необхідно розкрити еволюцію світогляду мислителя, оскільки це дозволить прослідкувати трансформацію його філософсько-правових поглядів.

У своєму ідейному розвитку, що розпочався з середини 1890-х років, І.Я. Франко пройшов два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій – від послідовника М. Драгоманова, соціаліста «ліберального і персоналістичного складу», до націонал-демократа і речника «реального націоналізму» [3, с. 54-61].

Політико-правова доктрина молодого І.Я. Франка – радикал-соціаліста, активно-го учасника радикальних політичних рухів – за висновком В. Мазепи, зазнала певної еволюції до «зрілого» І.Я. Франка, що перейшов на позиції ліберально-демократичної соціальної доктрини та світоглядного культуроцентризму у філософії [4, с. 227].

Утвердившись на засадах «повної самостійності нації, пориваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова» [5], світогляд І.Я. Франка зазнав істотної трансформації, що було пов'язано також з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва [6, с. 114-126].

За І.Я. Франком з виникненням приватної власності виникає і держава з притаманними їй апаратами управління і примусу. Він був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право впливають з економічних відносин, які панують у суспільстві. Відносно цього він зауважував, що цивільне право (а деякою мірою – і кримінальне) базується на існуючому соціальному устрої.

І.Я. Франко був категоричним противником необмеженої монархії, називав її царством тиранів і кровопивців-багатіїв, тюрмою народів, машиною, яка душить Україну і всю Росію. Він вважав, що людина споконвіку прагне єдиної мети – щастя. А щоб досягти цього, то треба змінити суспільний лад – монархію, де не тільки діла, а й думки та прагнення кожної людини пригноблюються «машиною темного царства». Так само засуджував він державу, де панувала експлуатація людини. Новий устрій суспільства, за І.Я. Франком, можливий за допомогою народної революції, під якою він розумів низку таких культурних, наукових і політичних чинників, які змінюють усі основи й попередні поняття і скеровують розвиток народу в інший бік [7].

Причиною зацікавлення філософсько-правовою проблематикою для І.Я. Франка був пошук розв'язання суспільно-політичних, державно-правових, моральних і націо-

нальних проблем, прав і свобод людини, що були особливо актуальними, зважаючи на становище українства в другій половині XIX ст. У зв'язку з цим Н. Саветчук пропонує виділити етико-правову, антропологічну проблематику творчих роздумів Франка і етико-антропологічний підхід до будь-яких філософських проблем [8]. Власне, сама сутність етичного підходу говорить про притаманний високий рівень ідей моральності, що для кожного українця доби І.Я. Франка асоціювалися саме з християнством.

Намагаючись осмислити тогочасне становище галицьких українців, І.Я. Франко звертався до осмислення таких складних соціальних явищ, як право, держава, влада та їх взаємозв'язку. Характеризуючи законодавство Австро-Угорської монархії, він не відривав його від держави та її політичної діяльності. Вникаючи в сутність законодавства тогочасної імперії, виходив із співвідношення права і закону, природних прав і свобод людини. Чинне в Австрії законодавство він вважав таким, яке соціально спрямоване на захист інтересів приватних власників. Такої ж думки дотримувався він і щодо Конституції Австрії 1867 р., яка не брала до уваги просту людину. Право, як зазначав І.Я. Франко, – це тільки щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свобод, що проголошені законами. Правову систему Австрії мислитель розглядав як таку, що не відповідає принципам справедливості, бо в її практиці мали місце арешти, обшуки та інші дії слідства без санкції прокурора, а також утримання під арештом без вироку суду або заочне засудження. Чинну Конституцію Австрії та її правову систему І. Франко влучно характеризував у своїх «Тюремних сонетах», у нарисах тюремного життя («На дні», «До світла»), а також у сатиричних творах «Дві конституції», «Історія однієї конфіскації» та ін. [7].

У питаннях оцінки тогочасних реалій та вдосконалення права і держави Іван Франко виходить з позицій таких вселюдських цінностей, як природна рівність індивідів, свобода, соціальна справедливість та політична рівноправність людей [8].

Загалом ставлення мислителя до релігії є неоднозначним, що зумовлено, насамперед, специфікою його філософських поглядів та еволюцією світогляду. Однак у розумінні І. Я. Франка до релігії належать також «чуття, любов до тої вищої істоти, й до інших людей, любов до добра і справедливості, а в кінці також добра воля, постанови жити і самому так, щоб наближувати себе й інших до тої вищої істоти» [9, с. 269]. Ці висловлювання мислителя свідчать про його глибокий релігійний характер. Ідеї добра і справедливості, як основоположні засоби досягнення вищої істоти (вірогідно, під вищою істотою І.Франко розуміє Бога), були засадничими нормами християнської правової доктрини. Однак специфіка християнського впливу на філософсько-правові погляди І.Франка, на нашу думку, полягає у тому, що він виходив від протилежного і намагався підпорядкувати релігію і духовність культурному розвитку українства.

У одній зі своїх праць «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878 р.) І.Я. Франко обґрунтовує лінійний прогрес суспільства, зумовлений прагненням людини до єдиної мети – до щастя, і аргументує це тим, що «людство від самого початку свого розвитку ... постійно і невинно прямує до тієї мети» [10, с. 33]. Вдаючись до аналізу та характеристики категорії «щастя», ми прийдемо до висновку, що вона притаманна ідеям християнства. Однак у цьому випадку вона має досить аморфне визначення, оскільки розуміє щастя у процесі з'єднання людини з Богом. У побутових реаліях досягнення щастя у І.Я. Франка та досягнення щастя у християнстві кардинально відрізняються, оскільки представляють, відповідно, земне та духовне. Разом з тим хіба не можна асоціювати досягнення щастя (соціальна, правова та інша рівність) українцями з досягненням духовного щастя та єдності з Творцем, що гарантує абсолютну рівність усіх людей.

У іншій праці «Що таке поступ?» (1903 р.) І.Я. Франко підходить до проблеми суспільного прогресу значно ґрунтовніше. Він вказує на дві основоположні істини людського буття, які, знову ж таки, є запозиченням з ідей християнства, а саме те, що «все на світі змінюється, і ніщо не стоїть на місці», а друга – «чи змінюється на ліпше, чи

на гірше?» [11, с. 302]. Друга істина інтерпретується І.Я. Франком з філософської точки зору, як невизначеність змін, а у плані його суспільно-правових ідей це твердження можна застосувати як певне виправдання постійного пошуку найкращого суспільного та політичного устрою, еволюції світогляду, що, власне, і відбулося з самим І.Я. Франком. Підтверджуючи поступальний розвиток людства, він стверджує, що «Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що втрачають майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ» [11, с. 304]. Саме такий поступальний розвиток є пошуком соціальної гармонії, а відповідно – і щастя. При цьому втрати, яких зазнає людина у ході цього процесу, є закономірними і до певної міри виправданими самим щастям.

Вплив християнських філософсько-правових норм на категорію «щастя» у І.Я. Франка проявляється у тому, що він практично відкидає ідею індивідуального щастя людини, вказуючи лише на щастя колективне. Мислитель пояснює свою думку тим, що досягнути повного щастя неможливо поодиноці: «Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації» [11, с. 345]. На нашу думку, таке твердження зроблене, виходячи з усвідомлення існування колективної волі, волі нації, як основоположної ідеї та основи держави. Саме колективна воля зумовлює існування колективного щастя.

Вплив християнської правової доктрини на філософсько-правову думку І.Я. Франка проявляється у домінуванні в його поглядах ідей волі та щастя. Якщо категорію щастя було проаналізовано вище, то категорія «воля» для мислителя виступає основоположним змістом концепції суспільного прогресу. Сам суспільний прогрес для І.Я. Франка являє собою зростання вільної людської діяльності, спрямованої на розширення меж можливого з огляду реалізації індивідом власного погляду на щастя.

Воля, на думку мислителя, – це те, до чого повинен прагнути український народ, перебуваючи у складі Австро-Угорщини. Для підтвердження цих слів І.Я. Франко шукав аналогій у Біблії. Так, у поемі «Мойсей» він веде мову про пошук волі як про один з основних ідейних пошуків вселюдського визволення, що охопили тодішню Європу (зокрема, й імперію Габсбургів). Саме у волі він бачив шлях до свободи українського народу, включаючи і боротьбу за національне відродження.

І.Я. Франко вважав, що джерелом і носієм влади у державі має стати більшість суспільства, а влада і воля цієї більшості повинні співпадати. Саме тоді влада народу набуде народного характеру. Як прояв християнської правової доктрини у ідеї Франка про владу є те, що він не асоціював її з особистістю правителя. Навпаки, мислитель вказував, що влада в державі не є особистою волею правителя. Він «повинен бути тільки символом влади і відповідати тому поділу праці, тому стану освіти і господарського розвитку, котрий панує у цілій державі» [12, с. 361].

І.Я. Франко погоджувався з тим, що кожна нація має природне право на політичну самостійність, яка можлива також через утворення автономій країв і народностей. Можна припустити, що він схвалив би федеративну республіку, де наявна політична і юридична рівність народів. У реформованому суспільстві, на його думку, держава змінить свою форму. На перший план вийде громадська думка, а інститути держави буде наділено в основному виконавчими функціями. Це дало б змогу гарантувати особисті права і свободи громадян [7].

Взаємозв'язок категорій «щастя» та «воля» проявляється у праці «Що таке поступ?», у якій під щастям розуміється «емансипація людської одиниці» [11, с. 345]. Це, на думку І.Я. Франка, є кінцевим результатом чи метою реалізації людиною або народом своєї волі. Боротьбу за досягнення щастя він асоціює з постійною боротьбою за краще, зазначаючи, що «ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого» [11, с. 345].

Ще одними християнськими категоріями, які мають ключове значення у філософсько-правовій думці І.Я.Франка, є категорії «мораль» та «моральність». Як і всі думки мислителя, вони мають суперечливий зміст. З одного боку, І.Я. Франко розглядає мораль як необхідний атрибут вдосконалення людства, тобто те, що необхідно для реалізації людської волі та досягнення щастя. З іншого боку, він піддає сумніву можливість морального вдосконалення людства, оскільки, на його думку, це здійснюється ціною спроб і непоправних втрат.

Специфікою філософсько-правових поглядів І.Франка є те, що він цілком розділяє правову та філософську концепцію. Якщо перша проявляється у активній розробці ідей побудови соціальної, національної держави, вивчення форм її організації та побудови влади, то друга є виявом засадничих уявлень про творення суспільства і природи, що розкривається не лише у наукових працях, а й у прозі. Свідченням того, що Каменяра завжди цікавила філософія християнства, є його велика робота про «Варлаама і Йоасафа» з підзаголовком «старохристиянський духовний роман і його літературна історія». І.Я. Франко був твердо переконаний, що історія європейської культури невіддільна від християнської традиції, а сама традиція постає як синтез культури попередніх дохристиянських віків, що враз міняється з печаттю хрещення [2]. Письменник послідовно намагається простежити вплив, який чинить на становлення новоевропейської культури та цивілізації християнський духовний роман, розуміючи під ним «...оповідання, писані в тоні і стилі житій святих, діяній апостольських або откровеній ти видіній, пройняті не раз високим духом релігійним, гарячою вірою, а то й переплетені обширними викладами християнської догматики; та проте в їх епічному скелеті дуже легко розпізнати ті самі основні схеми і ситуації, якими так характерно визначається старий грецький поганський роман» [13, с. 317-318].

Якщо аналізували літературну спадщину І.Я. Франка, то вартим уваги є його поема «Мойсей», яка, незважаючи на художній стиль, сповнена глибоким філософсько-правовим змістом. Біблійна тема осмислювалась і опрацьовувалася І.Я. Франком на національному ґрунті, прищеплювалася до національної культури, історії і психології рідного народу. Мойсей у даному випадку розуміється як провідник народу, просвітитель і борець за його свободу, охоронець народних традицій, що знає ціну їм для збереження великої духовності нації, був для І.Я. Франка психологічно близьким. Поет проводить свого героя тими шляхами боротьби з оточенням і самим собою, якими пройшов сам, шукаючи істину і пройшовши до примату духовного над матеріальним [2].

Основна ідея образу Мойсея – це глибока жертвність задля досягнення мети. Такою метою є національно-культурне та політичне відродження українського народу. Разом з тим І.Я. Франко вказує на тонку межу між жертвністю та реакцією на неї суспільства. Саме на прикладі Мойсея мислитель вказує, що ідеї та ідеали однієї людини не завжди є сприйнятливими для усього суспільства, а тому спрямовують до філософської самотності. Така філософська ідея є надзвичайно глибокою, оскільки дозволяє сформулювати комплексну картину філософсько-правової концепції І.Я. Франка, у якій особа правителя чи ідейно-правового лідера не є основоположною, а безпосередньо залежить від волі усього народу.

Висновки. Таким чином, аналіз духовної ідеології та морально-етичних засад у філософсько-правовій думці Івана Яковича Франка дозволяє сформулювати такі висновки:

1) І.Я. Франко пройшов довготривалу еволюцію суспільно-політичних поглядів – від крайнього радикалізму до націонал-демократизму, зберігаючи при цьому ключову ідею досягнення національного визволення українців та досягнення соціальної справедливості;

2) ключовими морально-етичними категоріями, що притаманні філософсько-правовій думці І.Я. Франка, є категорії «воля», «щастя» та «моральність». Ці категорії одночасно виступають основоположними принципами досягнення соціальної гармонії та національної правової держави галицьких українців;

3) основоположною ідеєю філософсько-правової концепції І.Я. Франка є заперечення (чи навіть цілковите ігнорування) індивідуального на користь колективного. Тобто особа правителя, який у своїх вчинках повинен керуватися цілковитою жертовністю, цілковито залежить від волі народу;

4) загалом, політичні і державно-правові погляди І.Я. Франка сприяли подальшому розвитку національної української державно-правової ідеології. Основою його політико-правового світогляду було визнання природних прав людини, їхньої цінності, усвідомлення того, що їх гарантія й реалізація залежать від форми державного устрою та форми правління.

Список використаних джерел:

1. Тихолоз Б. Іван Франко – філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення) / Б. Тихолоз // Сучасність. – 2002. – № 12. – С.106–119.
2. Фіглевський М. Біблійні сюжети та християнські мотиви в творах І. Франка / М. Фіглевський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.narratif.narod.ru/figlevsky01.htm>.
3. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака) / І. Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 54–61.
4. Мазепа В.І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка / В.І. Мазепа. – Київ : ПАРАПАН, 2004. – 232 с.
5. Медвідь Ф. Політико-правова доктрина Івана Франка / Ф. Медвідь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=65&c=1480>.
6. Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки / Я. Грицак // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114–126.
7. Політико-правова ідеологія ліберального та демократичного рухів в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.org/beta3/html/1/17035/17074/>.
8. Саветчук Н.М. Філософсько-правові погляди І. Франка / Н.М. Саветчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/arvchzu/2008.../savetchuk.pdf.
9. Франко І. Радикали і релігія / І. Франко // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 268–271.
10. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Франко // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 24–40.
11. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 300–348.
12. Світова класична думка про державу і право. Навч. посібник / Є.Ф. Безродний (керівник), Г.К. Ковальчук. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
13. Франко І. Варлаам і Йоасафа / І. Франко // Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 30. – К., 1981. – С. 317–318.

